

Tjära – en nationell angelägenhet

I samband med ett av våra besök i Fälhults torvströfabrik träffade vi fabriken ägare Erik Johansson hemma i bostaden i Älmhult. Där fick vi, förutom mycken information om torvströfabriken, också lov att ta del av företagets arkiv. Vårt önskemål var att därmed få en fördjupad inblick i torvströfabriken historiska bakgrund, såsom ägarförhållanden och bolagsformer under den tid företaget funnits, lite fakta om hur mycket torvströ som producerats och något om de ekonomiska villkoren som förevarit under de aktiva årens verksamhet. Med andra ord torra basfakta för en torvströfabrik i Kronobergs län.

De dokument vi fick del av avslöjade mycket mer än vad vi från början förväntat oss – verksamheter som vi inte ens visste hade funnits i Kronobergs län. Det var nytt för oss att en av länets torvindustrier en gång varit storproducent av trä-tjära. Här var det inte fråga om några liter då och då utan tjära i stora mängder – ja i hundratalet ton!

Företagshistorik

Hur hänger nu detta ihop? Vi tar det från början och presenterar först något om företagets historia. I de mossrika områdena mellan nuvarande väg 120 och 23 utanför Älmhult verkade redan år 1900 Idhults Torvmossar AB som 1913 förvärvades av Idhults Torvströaktiebolag. Från 1916 bedrevs verksamhet i Idhult och Fälhult av Idhults Andelstovströförening u.p.a. År 1933 köpte den då 22-åriga Magnus Magnusson från Östergötland andelsföreningens konkursbo och startade Fälhults Torvströfabrik. 1938 trädde även hans bror Stig in i firman som 1942 ombildades till AB Fälhults Torvströfabrik. 1947 förvärvades företaget av Evert och Anna Ögrim. Familjen drev företaget vidare i begränsad omfattning efter Ögrims död 1979 och därefter upphörde torvströstillverkningen. 1982 övertogs företaget av nya ägare, bland annat Erik Johansson i Älmhult.

Tjärproduktion m m

I AB Fälhults torvströfabriks verksamhetsberättelse för år 1942 berörs vilka verksamheter, förutom torvströstillverkningen, som var aktuella att satsa på eller

Magnus Magnusson, tjärproducent i Fälhult åren 1943-1945. Foto: Okänd. Tekniska museet.

lägga ner. ”Träkolstillverkningen i plätugnar har nedlagts och i stället uppförts 2 st T.J. ugnar om vardera c:a 38 m³ apterade för tillvaratagande av biprodukter. Anläggningen ... togs i bruk i december.”

Enligt offert från Kol & Tjärugnsmateriel AB, Tholén i Rättvik, daterad i maj 1942 erbjuds AB Fälhults Torvströfabrik 2 st

Tholénaggregat à 800:-, samt 1 st kondensor 14 kvm à 1.500 kr, samt gasfläkt, cyklon, trätuber, 2 st tjärkar 10.000 liters med mera.

I styrelseberättelsen för 1943 står att läsa: ”Försågade stockar uppgå till över 30.000 kbft, men har styrelsen beslutat att tillsvidare upphöra med denna verksamhet.” Vidare framgår att: ”Tjärugnarna som under året utökats till 3 st ha lämnat tillfredsställande resultat. Bl. a. har till Skoljab levererats 65.857 kg tjära.” (Mera om Skoljab längre fram i berättelsen).

I styrelseberättelsen för år 1944 rapporteras: ”Tjärugnarna härjades av brand den 5/5 varvid kolmagasinet med ineliggande lager av träkol och förbrukningsartiklar samt maskiner och motorer till ett värde av c:a 15:000 kr förintades utan att täckas av försäkringar, då sådana ej kunnat erhållas. Styrelsen beslöt då att riva en av de gamla ugnarna och låta uppföra en retortanläggning av typ ”A.C.” för cirka 12.000 kr. ... Under året levererades 64.527 kg tjära och c:a 12.000 hl bilkol.” Av styrelseberättelse för 1945 framgår att: ”Tjärframställningen gick mycket bra och under de 8 månader leverans

Tjärugnen matades från ena sidan genom ett hål som murades igen efter tändningen. Foto: Okänd. Tekniska museet.

fick ske till Skoljab tillverkades netto 81.681 kg tjära samt därefter c:a 16 ton varefter denna verksamhetsgren nedlades på grund av avsättningssvårigheter och sjunkande priser.”

Enligt verksamhetsberättelserna för åren 1946-1978 bestod verksamheten av enbart torvströstillverkning.

Skoljab och dess uppdrag

I juni 1941 var andra världskriget i full gång. Sveriges import av olja och kol var starkt begränsad. Sveriges regering sökte på olika sätt bemöta de problem detta medförde för svensk olje- och kolförsörjning.

Skogsindustriernas Kommitté för flytande bränslen lät den 17 juni 1941 meddela följande: ”Med hänsyn till att importen av flytande bränslen och smörjoljor icke på långt när kan täcka behovet, har det blivit nödvändigt finna ersättning därför inom landet. Med anledning därav och på anmodan av Statens Bränslekommission ha intresserade inom de svenska skogsindustrierna fattat beslut att bilda ett förhithörande intressen centraliserande bolag, för vilket stiftelseurkund redan utfärdats, med ändamål att för lindrande av svårigheterna i berörda hänseende, verka för ett snabbt och ändamålsenligt uppförande och rationellt utnyttjande av kolnings- och extraktionsverk, att arbeta för det bästa möjliga tillgodogörandet av inom skogsområdet förekommande och för framställning av flytande bränslen lämpliga råmaterial, framför allt ved och torv ...

Såsom förmodligen är Eder bekant, stå redan nu till förfogande i vårt land vissa anläggningar för destillering av tjära, vilka kunna tagas i bruk i mån av kapacitet för förädling av tjäran till smörjoljor. I övrigt är tjäran huvudsakligen avsedd att användas som ersättningsbränsle i fiskerbåtarnas tändkulemotorer och andra liknande motorer.”

Som resultat av skrivningen ovan bildades den 7 juli 1941 företaget ”Skogsägarnas Olje-Aktiebolag – Skoljab”. I en redogörelse över Skoljabs verksamhet under dess första halvår daterad i Stockholm den 21 april 1942 ges bland annat följande fakta (I redogörelsen kallar sig Skoljab för bolaget):

”Efter underhandlingar mellan Bränsle-

Einar Jonsson klyver trestubbar. Foto: Okänd. Tekniska museet.

kommissionen och bolaget tecknades den 17 juli 1941 ett avtal mellan dessa parter, vilket fick Kungl. Maj:ts godkännande den 19 i samma månad.

I sagda avtal har bolaget åtagit sig att skaffa fram tjärprodukterna och Bränslekommissionen att garantera avsättningen, förutom amortering av anläggningarna. ...

Bränslekommissionen har åtagit sig att fram till den 1 maj 1945 av bolaget inköpa minst 10.000 ton och högst 15.000 ton tjärprodukter per år till vissa av priskontrollnämnden godkända minimipri-

Tjärkaret i laggat utförande rymde 10 m³. Foto: Okänd. Tekniska museet.

ser. Bolaget å sin sida har förbundit sig att senast till den 1 maj 1942 ha uppfört eller låtit uppföra anläggningar för tjärutvinning med en beräknad sammanlagd produktionskapacitet av minst 10.000 ton per år och att tillse att vid dessa anläggningar framställes största möjliga kvantitet tjära, råterpentin och tjärolja. Minst hälften av dessa produkter skola vara utvunna ur stubbved för att lämna lämpligt utgångsmaterial för smörjoljetillverkning.”

Skogsägarnas Olje AB, Stockholm, gav ut den lilla skriften Stubbkatekes. Kurser i stubbrytningsteknik anordnades runt om i landet för att utbilda kunniga förmän i det viktiga stubbrytningsarbetet. Denna kampanj gick under mottot: ”Till landets gagn, till näringslivets fromma”.

Samarbetet med Skoljab

I Fälhult tycks man redan hösten 1942 ha ställt om även till produktion av tjära. Avtal tecknades med Skoljab den 27 februari 1943 och senast den 1 juni 1943 skulle man ha uppfört en anläggning för framställning av trätjära genom kolning av trestubbar och ved för en produktion av minst 30 ton och maximalt 100 ton/år. Avtalet gällde som längst till den 1 augusti 1945, med rätt för bolaget att säga upp det efter den 31 juli 1943.

Det var upp till varje kontrakterat företag att på egen hand tillse att det fanns tillräckligt med lämpliga tallstubbar och an-

nan törevad för tjärframställningen inom rimliga avstånd. Likaså var det de olika företagens ansvar att välja rätt metod och utrustning för sin egen tjärframställning. Skoljab å sin sida gjorde omfattande kampanjer för att förmå företag av olika slag att anta utmaningen att bli tjärproducent. Skoljab fungerade också som en konsulterande paraplyorganisation, som på olika sätt stöttade och hjälpte företagen att snabbt komma igång med sin tjärproduktion.

Det var dock inte alltid självklart att kreativa företag ville avslöja för mycket av sina egna smarta tillverkningsmetoder. Skoljab fick således agera med både morot och piska gentemot tjärproducenterna, allt för att Skoljab i sin tur skulle kunna leva upp till kraven från Statens Bränslekommission.

AB Fälhults torvströfabrik anlätade privatpersoner som på beting bröt stubbar. Detta kunde ske i torvmossar eller på tallrik skogsmark. I arkivet finns också handlingar, som behandlar stubbrytning. Bland annat finns förhörsprotokoll och rättegångsprotokoll mot några stubbrytare, som "råkat" dubbelfakturera ett parti leveransklar stubbved, och som därmed drabbades hårt av rättvisans långa arm.

Slutsatser

Tjäräventyret i AB Fälhults torvströfabrik blev kortvarig men intensiv historia. Redan i augusti 1945 levererades de sista tjärprodukterna till Skoljab, allt enligt producentavtal nr 135. Kriget var slut med allt vad det innebar av normaliserade förhållanden med avsättningssvårigheter och sjunkande priser. Bränslekom-

missionens avtal med Skoljab avslutades. Importen av billig olja från utlandet var tillbaka.

Styrelsen för Skoljab rapporterade den 8 november 1945 att den största månadsproduktionen, 2.800 ton, uppnåddes i oktober 1944 av 143 anläggningar. Det största antalet anläggningar som under hela avtalsperioden med Bränslekommissionen hade varit igång samtidigt var 147 stycken. Av den överproduktion som fanns vid avtalets upphörande exporterades 500 ton till Finland, 50 ton till England och 25 ton till Belgien.

AB Fälhults torvströfabrik var under hela tjäräventyret en av landets sydligaste producenter och också en av de mindre i levererad kvantitet räknat.

Skogsägarnas Olje-Aktiebolag gick i likvidation den 16 december 1948, och därmed var "sagan" om tjäran från Fälhult också slut. Idag är det i stort sett omöjligt att hitta några spår av kol- och tjärugnarna och bassängen för lagringen av den färdiga tjäran. Kvar finns en trädgårdspump över den brunn som försåg anläggningen med kylvatten. Upphållningsanordningen för en rörledning genom vilken tjäran pumpades till SJ:s tankvagnar kan anas under järnvägen. Backen där ugnarna var belägna är utgrävd, men alldeles intill byvägen står företagets lilla lastbilsgarage kvar.

**Elisabet och
Sven-Eve Johansson**

Källor:

Fälhults Torvströfabriks arkiv och Skoljabs arkiv på Tekniska museet i Stockholm.

Intervjuer med Erik Johansson och Börje Karlsson i Älmhult

Anders Wikstrand, 1872-1955, konstruerade bland annat kolugnar med växlingsbara retorter och stubbrytaren Extraktor. Denna kunde handhas av två man och var så lätt att den kunde bäras av en man. Tillsammans med Viktor Berg grundade Wikstrand företaget Wibe AB 1929, välkänt för sitt sortiment av ställningar och stegar.

Faktaruta

Framför allt de stora skogsbolagen i norra Sverige levererade stora kvantiteter tjära, upp till 800-900 ton årligen. 1944 hade Skogsägarnas Olje AB producentavtal med följande leverantörer i Kronobergs län med beräknad/maximal kapacitet i ton:

Fälhults Torvströfabrik, Älmhult, 30/100 ton

Emil Kjellberg, Delary, 20/27 ton

AB Lessebo Skogar, Lessebo, 265/350 ton

Stig Nilsson, Markaryd, 20/30 ton

Dessutom fanns producenter i både Braås och Lenhovda, men de var inte anslutna till Skogsägarnas Olje AB.

Kolugnarna

Magnus Magnusson kom till Fälhult från Östergötland 1934. Han gifte sig med en flicka från Älmhult. Han var ganska driftig och övertog torvströfabriken i Fälhult. När kriget kom 1939 och efterfrågan blev stor på träkol startade han tillverkning, först med ett par plåtugnar och sedan med en murad ugn.

Plåtugnarna var c:a 2,5 meter i diameter och 2 meter höga. De spred massor med rök och sotflagor runt om och var inte så omtäckta av grannarna. Ugnarna var till största delen nedgrävda i backen. De var heller inte särskilt effektiva, och man fick bara kol från dem.

På samma tomt i Fälhult byggde man en bastu för arbetarna (som även fick användas av orsbefolkningen) och en lagerbyggnad för lagring av träkolen som förpackades i pappersäckar. Det var inget trevligt jobb. Först skulle kolet harpas och större bitar skiljas från små, och det rök något otroligt. Det var anledningen till bastun. En gång hade man slarvat med avkylningen och kolet tog eld och då brann hela kolmagasinet ned. Det blev slutet på det hela och ugnarna revs.

De ersattes senare av en s.k. murad reortugn c:a 3x6 meter och 2 meter hög. Den matades från ena sidan genom ett hål som murades igen efter tändning. Man kylde röken och fick på så sätt trätjära

Börje Karlsson är bosatt i Älmhult, men har tills för några år sedan varit bosatt i Fälhult. Där innehade han lanthandeln för att sedan bli köpman på BT Järn i Älmhult.

Börje Karlsson berättar vad han minns av kol- och tjärugnarna som fanns på denna plats då han var i yngre tonåren 1942-1945. I bakgrunden skimtar Fälhults Torvströfabrik.

och terpentin. Kylningen fick man med ständigt rinnande vatten från en djupborrad brunn som gav 40-50 liter i minuten. Terpentinet leddes till s.k. bensinfat som rymde 195 l/fat. Tjären leddes till en gjuten bassäng och pumpades senare till en tankvagn på torvfabrikens stickspår. Att man kylde röken gjorde också att föroreningarna minskade betydligt.

Börje Karlsson är en minnesgod berättare.

Bastun med vällingklocka och vindflöjel finns ännu kvar.

Text: Börje Karlsson

Foto: Elisabet och Sven-Eve Johansson